

چهره زروان در «کوش نامه»

دکتر مرضیه ندافی^۱

دکتر نعیمه متوسلی^۲

تاریخ دریافت: ۹۵/۲/۱۲

تاریخ پذیرش: ۹۵/۲/۱۵

چکیده

مقاله حاضر به بررسی آیین زروانی در متن حماسی «کوش نامه» اثر ایرانشان (ایران‌شاه) بن ابوالخیر می‌پردازد. زروان، خدای زمان، از آیین‌های رایج ایران باستان است که فلسفه و اندیشه‌های آن در متون فارسی به خصوص متن‌های حماسی، بازتاب گسترده‌ای یافته است. در این پژوهش با استفاده از تحلیل محتوایی، ابتدا زروانیسم و فلسفه آن به صورت مختصر، معرفی شده؛ سپس با بررسی متن «کوش نامه» چهره و اندیشه‌های این آیین از خلال بیت‌های آن نمایان شده است. بابررسی محتوای «کوش نامه» این نتیجه حاصل می‌گردد که چهره زروان در دو قالب زمان و سپهر به صورت گسترده‌ای در این متن بازتاب داشته است. زمان در قالب زمان کرانمند و بیکران شامل شب و روز، سرنوشت و تقدیر و چهره سیاه و گریز ناپذیر مرگ رخ می‌نماید. سپهر نیز چهره خود را به صورت ستارگان و تأثیر آنان در سرنوشت و بخت آدمی، طالع بینی، ستاره شناسی و تقدیر جبرگرایانه، نمودار ساخته است.

کلید واژه‌ها: زروان، کوش نامه، زمان، تقدیر، مرگ، جبر.

مقدمه

۱ - مدرس مرکز آموزش عالی واحد استهبان، استهبان، ایران. Nadafi_88@yahoo.com

۲ - مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد دشتستان، برازجان، ایران. N.Motevaseli@yahoo.com

باورها، اندیشه‌ها و اخلاق و رسوم هر ملتی در ادبیات آن ملت انعکاس می‌یابد. به طور قطع بررسی متون ادبی حماسی که جنبه‌ی اساطیری دارند، می‌تواند بسیاری از نقطه‌های تاریک گذشته را روشن نماید. از سوی دیگر بحث دین و اعتقادات از جمله بحث‌های مهم و چالش برانگیزی است که همواره محققین حوزه تاریخ، دین و عرفان با آن روبرو بوده و هستند. بررسی اندیشه‌های زروانیسم به عنوان یکی از آیین‌های قدیم ایران باستان، در متون حماسی فارسی می‌تواند فایده‌های بسیار مهمی در حوزه‌ی ادبیات، تاریخ، دین و عرفان داشته باشد.

یکی از مذهب‌های رایج در ایران پیش از اسلام، آیین زروانی بوده که از جمله فرقه‌ها و مذهب‌های مزدیسنا محسوب می‌گردد. در این مذهب، زروان که خدای زمان است، به عنوان خدای برین پرستش شده و با لقب‌های «زمان بیکران» و «زمان درنگ خدای» از او نام برده می‌شود. در این مذهب عقیده بر آن است که زروان، پدر اهورا و اهریمن است و دو منبع خیر و شر دارد. بهترین منبع انعکاس باورها و اندیشه‌های ایران باستان متون دسته اول حماسی است. حماسه به دلیل دارا بودن جنبه‌ی تاریخی و اسطوره‌ای، آماده‌ترین بستر برای شناخت افکار و اعتقادات ایران باستان است. غنی‌ترین این منابع، شاه‌نامه حکیم فردوسی توسی است و متن‌هایی که به تقلید از شاه‌نامه شکل گرفته و کم و بیش باورها و اندیشه‌های ایران باستان را در خود منعکس کرده‌اند. یکی از این منابع منظومه‌ی «کوش‌نامه» است. «کوش‌نامه» یکی از آثار حماسی است که به تبعیت از شاه‌نامه فردوسی شکل گرفته، و در زمره‌ی متون حماسی قلمداد می‌شود؛ از این رو با این هدف که چهره آیین زروانی در آن شناسایی و نمونه‌های کاربرد و تأثیر این آیین در آن معرفی گردد؛ انتخاب گردید تا مورد کنکاش قرار گیرد.

کوش‌نامه به کوشش جلال‌متینی به جامعه ادب ایران معرفی شده و ایشان با ارایه

Zrvan اسم است به معنی زمان، زمانه که با صفت بی کرانه، جاودانه و خودآفریده آمده است. معتقدان به زروان او را باشنده‌ی غایی نیک و بد می‌دانند. طبق آیین زروانی دو گوهر خیر و شر که در ظاهر متضاد هستند، در اصل دو برادرند که از زروان زاده شده‌اند؛ که یکی «اهورامزدا» که زاینده‌ی نیکی است و دیگری «اهریمن» که آفریننده‌ی بدی است. همه‌ی گیتی و کاینات آفریننده‌ی این دو گوهرند. اگرچه در اوستا از «زروان» به وضوح نامی برده نشده و تنها از شواهد و قراین موجود در بندهایی از یسناها به این آیین می‌توان دست یافت و از ظاهر امر پیداست که زروان در اوستا ایزد پر اهمیتی نبوده، اما منابع دیگری موجود است که آشکارا از وجود ایزدی به نام «زروان» به عنوان آفریدگار دو عنصر خیر و شر، نام برده‌اند. این منابع را بر مبنای زمانی و تاریخی به چند دسته تقسیم می‌کنند.

متون پهلوی، زردشتی و مانوی، شامل: بندهش، میثوی خرد، گزیده‌های زادسپرم، دینکرد، شکندگمانیک و یچار و روایت‌های پهلوی. ۲- متون فارسی و عربی شامل: الفرق بین الفرق، الملل و النحل شهرستانی، تبصره العوام فی معرفه الانام، غرر اخبار ملوک فرس، التنبیه و الاشراف. ۳- منابع یونانی، ارمنی و سریانی شامل: نقل قول‌های تئوپمپوس خیوسی، نوشته‌های اودوموس رودسی، روایت از نیک کلبی و تئودوروس بارکونای.

به گفته‌ی نیبرگ، خدایان زمان در بسیاری از دین‌های باستانی و فرهنگ‌های قدیم دیده می‌شوند و اغلب جایگاه برجسته‌ای در جمع خدایان ندارند. «این‌ها بیشتر خدایان سرنوشت و خدایان مرگ هستند» (نیبرگ، ۱۳۵۹: ۳۸۰) اما در آیین زروانی این خدا جایگاه والایی دارد. زمان، همواره در ذهن بشر مسأله‌ای پر اهمیت و مهم جلوه می‌کرده، بنابراین دور از ذهن نیست که از همان آغاز، بشر در پی یافتن ابتدا و انتها (آغاز و انجام) زمان بوده باشد و حتی از او به عنوان خدا یا آفریدگار یاد کند.

که توسط زروان و از طریق مادر زندگان به حیات خوانده شده و پسر زروان محسوب می‌شود. همین که مانویت به عنوان یک آیین نواندیش و بدعت گذار به زروان به عنوان خدایی برتر توجه داشته و برای آن اهمیت قایل شده است، نشان می‌دهد که زروانی‌گری در این دوره بیشتر در قالب یک نهضت فکری مورد توجه آیین‌های نو اندیش بوده است تا آن که به عنوان دستگام مذهبی مورد توجه قرار گیرد. یکی از عواملی که نشان رواج این آیین در دوره‌ی ساسانی است، نام گذاری در این دوره است که این امر از کتیبه‌ی شاهان ساسانی آشکار می‌شود. «فیلیپ ژنو^۱ در «نام‌های ایرانی در کتیبه‌های ساسانی» از این نام تحت عنوان زروانداد (یکی از حکمای دوازده گانه‌ی مشرق زمین) و زروان ماه، یاد کرده است.» (رضی، ۱۳۸۱: ۱۱۸۶) فردینان یوستی^۲ نیز در کتاب «نام‌های ایرانی» به بحث درباره‌ی نام‌های خاص ایرانی پرداخته و نام‌هایی را که ریشه از زروان داشته اند؛ نقل کرده است. این نام‌ها عبارتند از: «زروان (زوروان)، زروانداد، زروان ماه و زروان دخت است.» (یوستی، ۱۳۸۲: ۱۳۵)

فلسفه‌ی زروان:

در فلسفه‌ی زروانی همواره بحث از سرشت و ماهیت مبدأ وجود بر مبنای اصالت زمان است؛ چرا که زروانی‌گری همواره ایرانیان را به اندیشه در حقیقت بیکرانگی زمان و مبدأ وجود آفرینش وا می‌داشت. زروان (زمان بیکران) در اندیشه زروانی، موجود ثابت و لایتغیر نیست بلکه همواره جاری است و در مراحل تعیین خویش در مهره‌ی زمان گذران ظهور می‌کند. همان طور که گفته شد دو اصل نیکی و بدی از زروان صادر می‌شوند و این نشان می‌دهد که زروان توانایی تبدیل از قوه به فعل و تحول آن دو اصل را دارد. اندیشه زروانی پیرامون چهار موضوع اصلی مطرح می‌گردد:

1 - philippeGinoux

2 - Ferdinand Yusti

منظومه در ۱۰۱۲۹ بیت به بحر متقارب مثنی مقصور سروده شده است. سراینده بی آن که نامی از فردوسی بزرگ و شاه نامه برده باشد، بی تردید مانند دیگر حماسه سرایان تحت تأثیر جادوی کلام فردوسی بوده است. در کتاب «حماسه سرایی در ایران» در معرفی این کتاب آمده است: «کوش نامه یکی از منظومه‌های حماسی است که ظاهراً در قرن پنجم و به تقلید از داستان‌های شاه نامه ساخته شده است. از این داستان منظوم صاحب مجمل التواریخ در جزء منظومه‌های حماسی مانند کرشاسف نامه و فرامرز نامه و اخبار بهمن که غیر از شاه نامه در دست است، به نام «قصه کوش پیل دندان» سخن گفته است. از این روی این داستان نیز باید مانند فرامرز نامه و اخبار بهمن پیش از سال ۵۲۰ مثلاً در اواخر قرن پنجم به نظم درآمده باشد.» (صفا، ۱۳۸۴: ۲۹۶)

این کتاب به سبک شاه نامه سروده شده که بخشی از رویدادهای تاریخ داستانی ایران باستان را به روایتی متفاوت با شاهنامه فردوسی و شاه نامه‌های پیش از آن باز می‌گوید. این کتاب اشاره‌هایی قابل توجه درباره چین و ماچین دارد. از چند افسانه و داستان که منشاء رومی دارد یاد شده و شرحی درباره هر یک آمده است. کوش در این داستان سال‌ها در کشورهای چین و آفریقا و مغرب زمین با ستمگری و بیدادگری حکومت می‌کرده است و عمری طولانی نزدیک به ۱۵۰۰ سال دارد.

زروان در کوش نامه:

متون حماسی دربردارنده‌ی اولین‌ها، باورها و آداب و رسوم مردم گذشته‌اند. در این نوع آثار به ویژه آنان که جنبه‌ی اسطوره‌ای و تاریخی دارند، باورها و عقایدی منعکس شده که ریشه در تاریخ و فرهنگ و تمدن ایران زمین دارد. از جمله مباحثی که در متون حماسی ما به ویژه شاه نامه نمود یافته، مبحث «دین‌های ایرانی» است. به طبع این موضوع در دیگر متن‌های حماسی نیز به نوعی جلوه‌گر شده است. متن مورد بررسی ما «کوش

نامه» در زمره‌ی متون حماسی است. هر چند که به صلابت و استواری شاه‌نامه نیست اما در نوع خود تقلید به سزایی است. شاعر با توجه به تاریخ سرایش اثر، قرن پنجم، ناگزیر اعتقاد و باورهای دینی خود را از جمله: شکر باری تعالی، نعت نبی (ص)، مدح پادشاه اسلام و... را در منظومه منعکس ساخته است. اما گاه در خلال بیت‌ها با مواردی مواجه می‌شویم که ریشه در باورهای ایران باستان دارد و بالطبع برآمده از منابع دست اولی است که در اختیار شاعر قرار داشته است. یکی از این باورها، آیین زروانی است. در این پژوهش برآنیم تا تأثیر این آیین را در این منظومه بررسی نماییم. پس به بررسی و تحلیل دو عنصر مهم از این آیین یعنی «زمان» و «سپهر» می‌پردازیم.

زمان

در آیین زروانی، «زروان» یا زمان بیکرانه، منشأ کاینات و ازلی و ابدی است. او ذات بیکرانه است و هرچه جز او کرانه دارد. در زروانی گرایی، اهورامزدا، اهریمن و «وای» خدای فضا، در سه بخش از جهان، کاینات را ساخته و همگی تجلی ذات زروان‌اند. زروان تنها وجود قدیم است و جز او همه حادث‌اند. هم‌چنان که از نیک کلبی در رساله اش نقل کرده: «آن گاه که هیچ چیز وجود نداشت. نه زمین و نه مخلوقاتی که در آسمان و زمین‌اند، تنها زروان وجود داشت.» (جلالی مقدم، ۱۳۸۴: ۱۴۳) در بندهش بخش نخست نیز آمده است: «زمان نیرومند تر از هر دو آفرینش است. آفرینش اهورامزدا و نیز آن اهریمن. زمان یابنده جریان کارهاست و زمان از نیک یابندگان یابنده‌تر است، زمان از آگاهان آگاه‌تر است.» (بهار، ۱۳۶۹: ۲۴)

اعتقاد به زمان و تأثیر آن بر لحظه لحظه زندگی بشر یکی از مهم‌ترین تفکرات آیین زروانی است. زروان به عنوان خدای زمان و مکان ناظر بر همه پدیده‌های هستی است. از ذات هرمزد و اهریمن گرفته تا مخلوقات خیر و شر همگی وابسته به این ذات

گردش روزگار خوانده شده، گردشی که در آن هیچ توقف و درنگی نیست. خوبی و بدی از آن بر سر انسان‌ها می‌بارد و آنان نیز در برابر آن چاره‌ای جز پذیرفتن ندارند. این همان مسأله‌ی جبر و بی‌اختیاری در برابر سرنوشت است. کسی از خواسته و راز سپهر آگاهی ندارد، زیرا سرنوشت هر کس در اختیار زروان است و تنها زروان بر آن واقف است.

از مهم‌ترین ویژگی‌های زروانی سپهر، باید به تقسیم‌کنندگی بخت و سرنوشت اشاره کرد. زروان، خوبی و بدی را بدون هیچ دریغی بر انسان فرو می‌آورد، گاه از در لطف و محبت وارد می‌شود و گاه زهر تلخ بلا و مصیبت را بر آدمی می‌چشاند.

چنین است این گنبد تیز رو همی بازی آرایدت نو به نو ۶۲۳/۸۹۴۸
 چنین روزگاری بخواهد کشید که داند که گردون چه آرد پدید ۵۸۸/۸۲۸۴
 چنین است کردار و کار جهان که او رازها دارد اندر نهان ۲۰۲/۹۷۴

۲-۳ طالع بینی:

همان گونه که ذکر شد توجه به ستارگان و تأثیر قدرت آنان در سرنوشت انسان‌ها از جمله موارد قابل توجه در آیین زروانی است. در آیین زروانی ستارگان به دو دسته‌ی خوب و بد تقسیم می‌شوند و متناسب با این صفات‌ها عمل می‌کنند. گروهی دست‌نشانده‌ی هر مزاند و سرنوشت خوب را رقم می‌زنند و در مقابل گروه دیگر دست‌نشانده‌ی اهریمن‌اند و کارشان تباهی و ویرانی عالم و اخلال در کار انسان است. با توجه به اهمیت ستارگان در این آیین، علم نجوم و ستاره‌شناسی نیز از ویژگی‌های خاص این آیین به حساب می‌آید. در متون حماسی به این خاصیت بسیار توجه شده، چنان که در کوش‌نامه شاهان و قدرتمندان از شخصیت‌های مثبت گرفته تا منفی به هنگام انجام کاری و یا گرفتن تصمیمی از تولد و جنگ گرفته تا ازدواج، ابتدا به کمک

جهان را چنین دیدم آیین و سان بر این و بر آن برسر آید همی چنین است فرجام کار جهان یکی را برآید به چرخ از مغاک تو گر هوشیاری در او دل مبنند	نماند چنین جایگاه کسان ۴۴۵/۵۶۲۳ به جایش یکی دیگر آید همی ۴۴۵/۵۶۲۴ چونوش آشکارا، شرنگ از نهان ۵۲۷/۷۱۶۹ همو باز گرداندش زیر خاک ۵۲۷/۷۱۷۰ که راهش تباه است و کارش گزند ۵۲۷/۷۱۷۳
---	--

نتیجه:

کوش‌نامه، منظومه‌ای حماسی اساطیری است که در قرن پنجم هجری توسط ایرانشان (ایران‌شاه) بن ابی‌الخیر به زبان فارسی نوشته شده است. این کتاب به سبک شاهنامه سروده شده است و زندگی پر فراز و فرود کوش پیل دندان را از تولد تا ۱۵۰۰ سالگی در یک منظومه ۱۰هزار بیتی به تصویر می‌کشد. اگر چه کوش‌نامه در صلابت و استواری همتای شاهنامه فردوسی نیست؛ اما با توجه به موضوع خود و نحوه پرداختن شاعر به آن، در زمره‌ی آثار حماسی است و بالطبع از خصوصیت‌های متون حماسی برخوردار است. با مطالعه این اثر، پی به نفوذ و حضور اندیشه زروانی در خلال برخی از بیت‌ها می‌بریم. آن‌جا که شاعر مصادیق زمان، شب و روز، تقدیر، بخت، طالع بینی، مرگ، جبرگرایی سرنوشت و بی‌وفایی دنیا و زمانه را به تصویر می‌کشد؛ ردپای زروان را می‌بینیم و متوجه می‌شویم که شاعر دانسته یا نادانسته تحت تأثیر اندیشه‌های زروانی است.

در پاسخ به پرسش‌های مطرح شده در ابتدای پژوهش باید گفت: شاعر در مبحث زمان و سپهر، تحت تأثیر اندیشه‌های زروانی قرار دارد. زمان، عنصر اصلی زروان است. در واقع زروان را خدای زمان می‌نامند. پس آن‌جا که زمان در معنی وقت و ساعت، شب و روز و بخت و تقدیر به کار می‌رود، زمان کرانمند را به تصویر می‌کشد. مرگ،

عنصر جدایی ناپذیر از زمان است. زمانی که انسان را می‌رویاند، می‌پروراند و سرانجام به خاک می‌افکند. این سه حالت چهره واقعی زمان هستند. مرگ جلوه وجودی زروان است. جلوه‌ای که باید آن را در زمره‌ی چهره اهریمنی زروان به حساب آورد. در این منظومه، زمان، در معنی مرگ و اصلی‌ترین خویشکاری زروان به کار رفته است.

از سوی دیگر سپهر، تجلی‌گاه و مکان زمان است. سپهر با تمام آفریده‌های در آن، همگی آفریده‌های زروان هستند؛ در خدمت زروان‌اند تا سرنوشت را بسازند و تقدیرها را رقم بزنند. ستارگان اصلی‌ترین شخصیت‌های این صحنه نمایش پر هیاهواند. آن‌جا که به نامشان سوگند یاد می‌شود، قداست و اهمیتشان آشکار می‌گردد و آن‌جا که انسان‌ها زندگی و سرنوشت خود را با حرکت آنان می‌سنجند و چشم امید به گردش افلاک و بخت نیک دارند، قدرت زروان بیش از پیش نمودار می‌گردد. به طور کلی باید گفت که ایرانیان بن‌ابوالخیر با اندیشه‌های زروانی آشنا بوده است. وی در کوش نامه، به بیان مهم‌ترین اصول این تفکر یعنی اهمیت زمان و نقش موثر آسمان و سپهر و ستارگان، به ویژه اهمیت تقدیر و بخت در زندگی شخصیت‌ها پرداخته است.

منابع

۱. اوشیدری، جهانگیر (۱۳۸۳). دانشنامه‌ی مزديسنا واژه نامه توصیفی آیین زرتشت. تهران. مرکز.
۲. بنونیست، امیل. (۱۳۵۳). ترجمه بهمن سرکاراتی. دین ایرانی بر پایه متن‌های مهم یونانی. تهران. بنیاد فرهنگ ایران.
۳. بهار، مهرداد. (۱۳۶۹). فرنیغ دادگی، بندهش. تهران. توس.
۴. تفضلی، احمد. (۱۳۸۴). مینوی خرد. تهران. توس.
۵. جلالی مقدم، مسعود. (۱۳۸۴). آیین زروانی، مکتب فلسفی - عرفانی زرتشتی بر مبنای اصالت زمان. تهران. امیرکبیر.
۶. جوکار، منوچهر. فاضلی، شیما. (۱۳۹۳). «بررسی شباهت برخی از اندیشه‌های سعدی و باورهای زروانی با تاکید بر مینوی خرد». فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب. س ۱۰. ش ۳۷.
۷. رضی، هاشم. (۱۳۸۱). ترجمه و پژوهش اوستا. تهران. بهجت.
۸. شعبانلو، علی رضا. (۱۳۹۱). «بازتاب اسطوره آفرینش آیین زروانی در داستان اکوان دیو». فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب. س ۸. ش ۲۶.
۹. صفا، ذبیح اله. (۱۳۸۴). حماسه سزایی در ایران. تهران. امیر کبیر.
۱۰. کریستین سن، آرتور. (۱۳۸۴). ترجمه رشید یاسمی. ایران در زمان ساسانیان. تهران. سیر.
۱۱. متینی، جلال. (۱۳۷۷). سروده حکیم ایرانشان بن ابی الخیر. کوش نامه. تهران. انتشارات علمی.
۱۲. نیبرگ، هنریک ساموئل. (۱۳۵۹). ترجمه سیف الدین نجم آبادی. دین‌های ایران باستان. تهران. مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها.
۱۳. یوستی، فردیناند. (۱۳۸۲). علی اشرف صادقی. نام‌های ایرانی. تهران. اساطیر.